

V BÖLMƏ. MALİYYƏ, QIYMƏTLİ KAĞIZLAR, GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

UOT 336.74

Rauf Mirzaga oğlu ALLAHYAROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN OPTİMAL MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ METODİKASI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - beynəlxalq səviyyədə istifadə edilən mühasibat uçotu sisteminin müəssisənin idarə olunmasında beynəlxalq şərtlərə cavab verən səviyyəyə yüksəlməsini tələb edən yeni iqtisadi münasibətlərə əsaslanır. Burada gəlirlərin və xərclərin qiymətləndirilməsi, malların satışı, xidmətlərin göstərilməsi üzrə konsepsiyalara da diqqət yetirmək lazımdır. Tədqiqat sübut edir ki, istehsal xərcləri bir çox məqamdan təsnifləşdirilə bilər. Müəssisələrdə xərclər kalkulyasiya mədələri və iqtisadi elementlər üzrə təsnif edilir. İstehsal xərclərinin nəzərdə tutulan məqsədə görə qruplaşdırılması, operativ qərarların qəbul olunması və nəzarət imkanları xərclərin formalaşmasına nəzarət etməkdə olduqca vacibdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində statistik və analitik təhlil metodlarından, müşahidə, müqayisə və ümumiləşdirmə təhlil yollarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - mühasibat uçotunun, maliyyə və statistik hesabatların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, onlarda çoxlu sayda göstəricilərin azaldılması, idarəetmə təhlilinin ənənəvi qaydalardan fərqlənən və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə tam cavab verən yeni metodologiyasının işlənilib hazırlanması bu tədqiqatı əhəmiyyətli edən əsas səbəblərdən biridir. Belə bir metodologiyanın işlənilib hazırlanması idarəetmədə strateji və taktiki problemlərin həlli, bazarın tələblərinə və öz istehsal potensialına uyğun olaraq məhsulların istehsalı və satışı prosesində biznes tərəfdaşının düzgün seçilməsinə şərait yaradır.

Tədqiqatın nəticələri - ölkələr arasında mühasibat uçotu və hesabat təcrübəsinin vahidliyi və aydınlığı təmin edilməli və mühasibat (maliyyə) uçotunun beynəlxalq səviyyədə tanınmış konseptual prinsiplərinə uyğunluq tətbiq edilməlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - bazar şəraitində istehsal məsrəflərinin uçotunun yenedən qurulması, xərclərin dəqiq təsnifatının aparılması, bəzi məsrəflərin sintetik uçotunun aparılması qaydasının dəyişdirilməsi və öhdəlik kimi uçot vasitələrinin tətbiqi üzrə bir sıra təşkilati işlərin aparılması və həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: *Müəssisədə gəlir və xərclərin müəyyənləşdirilməsi; elan edilmiş dividendlər; ehtiyat kapitalı; büdcə ilə hesablaşmalar, audit və maliyyə hesabatları.*

Giriş

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun maya dəyəri qiymətlərin və mənfəətin formalaşmasına bilavasitə təsir edən əsas amillərdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmalı, bu göstəricinin səviyyəsinə təsir edən xarici və daxili amillər də diqqət mərkəzində olmalıdır. Şirkətlərin yoxlanılmış maliyyə hesabatları üzrə gəliri artırmaq, menecerlərin işini planlaşdırmaq, nəzarət etmək və qərarlar qəbul etməkdə kömək etmək, habelə müəssisənin rifahının yüksəldilməsində bir sıra digər faydalı funksiyaları yerinə yetirmək üçün audit mühüm vasitədir. Şirkətin maliyyə hesabatlarının

auditi şirkətin əməliyyatlarının mahiyyətinə xarici baxışı təmin edir. Şirkət hər hansı əhəmiyyətli dərəcədə kənar maliyyə və kreditdən asılı olduqda, şirkət xarici tərəflərə öz maliyyəsinin etibarlılığına dair etibarlı sübut təqdim etməlidir və məhz burada yoxlanılmış hesabın mövcudluğu şirkətə birbaşa kommersiya dəyəri gətirir.

Bazar şəraitində idarəetmə təhlilinin altıncı bloku olan məhsulun dəyərini qiymətləndirmək üçün tələb olunan məlumat vahidi istehsal uçotunun məlumatlarına əsaslanır ki, bu da mənşəyinə, məhsulun növünə və məsuliyyət mərkəzlərinə görə təsnifləşdirməyə imkan verir. Bununla belə, bu, mövcud məlumatların tez qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Eyni zamanda, məsrəflərin uçotu və istehsal məsrəflərinin təhlilinin dəqiqləşdirilməsi dərəcəsinin müəssisənin istehsalın uçotu sahəsində həyata keçirdiyi uçot siyasətindən asılılığı müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə aid olan təsərrüfat subyektləri üçün vahid metodologiyanın işlənilib hazırlanmasını çətinləşdirir. Digər tərəfdən, mülkiyyət növündən və sənaye növündən asılı olmayaraq bütün müəssisələr üçün hesablama maddələrinin vahid nomenklaturasının olmaması bu subyektlər üçün müxtəlif üsulların işlənilib hazırlanmasına və iqtisadi təhlilin əsas prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Ona görə də, fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatının atributu olan “birbaşa xərclər” sistemi əsasında milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində olan müəssisə və firmalarda məsrəflər uçotunun təşkili mövcud nöqsanları aradan qaldırır. Eyni zamanda, bu sistemdə məsrəflərin uçotunun “şərti dəyişən” və “şərti sabit” bloklar şəklində təşkili bütün müəssisə və firmalar üçün eyni olan vahid hesablama maddələrinə ehtiyacı azaldır; ehtiyacı aradan qaldırır; məhsulun maya dəyəri səviyyəsində dəyişikliklərə operativ nəzarət etmək üçün çoxlu sayda alqoritmlər və hesablama şəraiti yaradır [6, s.203].

Müəssisələrin maya dəyərinin optimal formalaşması

Bazar münasibətlərinə keçid dövründə idarəetmənin mühüm elementlərindən biri olan mühasibat uçotunun metodoloji və konseptual aspektləri kökündən dəyişmişdir. Bu idarəetmə uçotuna istehsal məsrəflərinin müxtəlif meyarlar üzrə təsnifləşdirilməsi, onların maliyyə uçotunun metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və məhsulun maya dəyərinin hesablanması aiddir [1, s.14]. Bununla yanaşı müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin digər bloklarının qarşılıqlı əlaqəsi onun təhlili göstəriciləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Cədvəl 1

2021-ci il üzrə Audit Şirkətlərinin gəlirlilik səviyyəsi

Şirkət	İllik gəlir	İşçi sayı
Deloitte	47.6\$ milyard	334.800
PwC	43.0\$ milyard	276.000
EY	37.2\$ milyard	298.965
KPMG	29.75\$ milyard	227.000
BDO	10.3\$ milyard	91.000
RSM	6.3\$ milyard	43.000
Grant Thornton	5.72\$ milyard	56.000
Nexia International	4.5\$ milyard	34.000
Crowe Horwath	4.3\$ milyard	42.000
Baker Tilly	4.04 \$ milyard	37.000

Mənbə: <https://www.statista.com/>

Gəlirin dəyəri satılan malların dəyərindən (COGS) fərqlidir, çünki birincisinə paylama və marketinq kimi istehsaldan kənar xərclər də daxildir. Gəlirin dəyəri satılan malların dəyərini (COGS) və ya göstərilən xidmətlərin dəyərini və satışın yaradılması üçün çəkilən hər hansı əlavə xərcləri nəzərə alır. Satışla bağlı bir çox məsrəflərdə gəlirin maya dəyəri faktoru olsa da, menecerlərə ödənilən əməkhaqqı kimi dolaylı xərcləri nəzərə alınmır. Gəlir dəyərinin bir hissəsi hesab edilən məs-

rəflərə əməkhaqqı, komissiya, materiallar və satış endirimləri kimi çoxlu maddələr daxildir. Mənfəət hesabatında sadalananlar kimi mənfəət marjası üçün standart düsturdan istifadə edərək mənfəət ölçülərini müqayisə edərkən, gəlirin dəyəri əsasında mənfəət marjası ölçüsünün yaradılması korporasiyalar tərəfindən rüblük hesabat üçün adətən istifadə olunanlardan daha aşağı dəyər yaradar. Bunun səbəbi, bura COGS və ya xidmətlərin dəyəri və digər birbaşa xərclər daxildir. Hazırda dünyada audit və maliyyə nəzarəti həyata keçirən şirkətlərə nəzər yetirsək Deloitte, PwC, EY, KPMG gəlirlilik səviyyəsinə və işçi sayına görə ilk sıralarda yer tutur [12].

Maliyyə menecmentinin məqsədlərinin yekunu səhmdarların sərvətini və təşkilatların dəyərini artırmaqdır. Bu məqsədlərlə yanaşı maliyyə menecmentinin digər kiçik məqsədləri də vardır ki, bunlar maliyyə büdcələrinin planlaşdırılması və maliyyə resurslarının təşkili və nəzarəti planına uyğun olaraq maliyyə qərarlarının qəbul edilməsidir. Effektiv maliyyə menecmentinin əsas məqsədi riskdən qaça bilən və şirkətin qazancını saxlamaqla təşkilatın gündəlik əməliyyatlarını davam etdirə bilən davamlılıq strategiyalarını qəbul etmək, biznesin davamlılığını təmin etmək strategiyalarına uyğun olaraq maliyyə planlarını effektiv şəkildə həyata keçirməkdir.

Audit təşkilatın müəyyən edilmiş siyasət və prosedurlara uyğunluğunu müəyyən etmək üçün əməliyyatların sistemə qiymləndirilməsi prosesidir. Auditin məqsədi firıldaqçılıq, mənim-səmə, israf və ya səmərəsizlik ehtimalını minimuma endirməkdir [2, s.251]. Audit proseduru fəaliyyətlərin səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. Audit hesabatı təşkilatın arzu olunan məqsədlərə doğru irəlilədiyini göstərməlidir. Daimi daxili audit biznesin siyasət və prosedurlarını araşdırır və təşkilatın səmərəliliyini və əməliyyat effektivliyini qiymətləndirir. Daxili audit təşkilatın əməliyyatlarına dəyər əlavə etmək və təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş müstəqil, obyektiv təminat və məsləhətçilik fəaliyyətidir [7.s.167]. O, risklərin idarə edilməsi, nəzarət və idarəetmə proseslərinin effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək üçün sistemə, nizam-intizamlı yanaşma gətirməklə təşkilata məqsədlərinə nail olmaqda kömək edir.

İqtisadi qeyri-sabitlik olarsa məsələn, yüksək inflyasiya dövründə büdcənin hazırlanması işi ciddi şəkildə qeyri-real ola bilər. Ehtimal olunan qiymət səviyyələri ilə bağlı qeyri-müəyyənlik həm də büdcənin hazırlanmasına laqeyd münasibəti işarət edə bilər. Buna büdcə sonradan icra edildikdə, nəticələrə resursların bir büdcə xəttindən digərinə (virement) keçidində sərf edilən boş çıxan inzibati səylər; əlavə vəsaitlərin həddindən artıq istifadəsi; ümumi üzərində makroiqtisadi nəzarətin itirilməsi; proqramlar arasında resursların zəif bölüşdürülməsi; və xərclər üzrə borclar daxildir [4, s 111].

Neft və qaz hasilatı üzrə xərclərin və gəlirlərin bölüşdürülməsi metodları

Bütün sahələrdə olduğu kimi, neft hasilatı sahəsində də xərclərin uçotu, bölüşdürülməsi və təkmilləşdirilməsi müəssisə daxilində aktual problemə çevrilir. Müəssisə istehsal xərclərinin uçotunu nizamlaşdırmaq üçün bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yenidən təşkil etməlidir. Bu tələb müxtəlif xərc göstəricilərini əks etdirən hesabat formalarının və ilkin qeydlərin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Ümumiyyətlə, istehsal xərclərinin uçotunun və məhsulun maya dəyərinin hesablanması mövcud metodu təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin tələblərinə tam cavab vermir. Ona görə də bazar münasibətləri şəraitində neft hasilatı üzrə məsrəflərin uçotunun təkmilləşdirilməsi, onun səmərəliliyinin artırılması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması xərclərin sistemli uçotunun əsaslı şəkildə dəyişdirilməsini tələb edir. Beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş standartlara görə, belə bir uçot sisteminin mövcudluğu ikili xarakter daşıya bilər:

- xərclər uçotunun forma və üsullarını seçməkdə müəssisələrə tam sərbəstliyin təmin edilməsi;
- mühasibat uçotu məlumatlarının düzgünlüyünə və etibarlılığına görə müəssisələrin məsuliyyətinin artırılması [10, s.18].

Bu zaman sənaye müəssisələrində istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, onların bölüşdürülməsi və təkmilləşdirilməsi xüsusilə vacibdir. Təcrübədən məlumdur ki, sənaye müəssisələrində məhsulun maya dəyərinin uçotu iqtisadi elementlər və kalkulyasiya ilə təşkil olunur. İstehsal məsrəflərinin iqtisadi elementlər və kalkulyasiya maddələri üzrə qruplaşdırılmasından analitik məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası üçün istifadə olunur.

Bu zaman müəssisələrdə istehsal məsrəflərinin uçotu obyektləri ilə uçot obyektləri arasında fərqi dəqiq müəyyən edilməsi vacibdir. Bunun səbəbi, hesablanan maya dəyəri obyektlərinin istehsal maya dəyəri ilə üst-üstə düşməsidir.

Məhsulun xarakterindən, texnoloji prosesdən və idarəetmənin təşkilindən asılı olaraq praktika-da müxtəlif hesab vahidlərindən istifadə olunur. Bu vahidlərin istifadəsi mühasibat uçotunu çətinləşdirir. Beləliklə, istehsal məsrəflərinin maya dəyərinin növləri və maya dəyəri üzrə qruplaşdırılması uçotda bir çox nöqsan və çatışmazlıqları aşkarlamağa imkan verir. Belə ki, müəssisələrdə istehsal məsrəflərinin uçotunun təşkili və məhsulların, işlərin və xidmətlərin təşkili əməliyyat xərclərinə nəzarətin tam təmin edilməsinə mane olur. Nəticədə istehsal ehtiyatlarının mühüm elementləri olan istehsal potensialından, maddi, əmək və digər ehtiyatlardan istifadə səviyyəsi xeyli aşağı düşür. Göründüyü kimi, fərdi məsuliyyətin olmaması, uçot və hesabat sistemində nöqsan və çatışmazlıqlar məhsulun dəyərinin düzgün təhlilinə və qiymətləndirilməsinə mane olur. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal xərclərinin və istehsal məsrəflərinin formalaşmasına operativ nəzarəti təmin etmək üçün təsərrüfat hesablı obyektlər, həm də məsuliyyət mərkəzləri olmalıdır. Müəyyən məsrəflərə görə fərdi məsuliyyət, mühasibat uçotu alətlərinin məsuliyyət mərkəzlərinə ayrılması və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi istehsal xərclərinin azaldılması üçün maddi həvəsləndirmə mexanizminin işlənilməsinə və rəsmiləşdirilməsinə tələb edir.

Qeyd edək ki, bu mərkəzlər üçün məsuliyyət bölgüsü və istehsal xərclərinin uçotunun aparılması zərurəti iqtisadi ədəbiyyatda dəfələrlə qeyd edilmiş və bu problemin həlli yolları göstərilmişdir. İqtisadi ədəbiyyatda və tədqiqatlarda irəli sürülən konsepsiyaları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu nöqsanların aradan qaldırılması üçün istehsal xərclərinə görə məsuliyyət mərkəzləri müəyyən edilməli, bu məsuliyyət şöbə müdirləri arasında düzgün bölüşdürülməli, yəni təyinat aparılmalıdır. İdarəetmə kadrları inkişaf etdirilməli və artan məsrəflərdə istehsal menecerlərinin vəzifələri aydın şəkildə müəyyən edilməlidir. Problemin bu şəkildə həlli müəyyən çətinliklərlə müşayiət oluna bilər.

Məlumdur ki, təşkilati fəaliyyətlə bağlı məsrəflər məhsulun maya dəyərinə dolayı paylama xərcləri kimi daxil edilir. Təcrübə göstərir ki, təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı xərclər həm istehsal, həm də ümumi iqtisadi xarakter daşıya bilər. Xərcləri aşağıdakı kimi təsnif etmək və sistemləşdirmək daha məqsədəuyğundur:

- istehsal xarakterli təşkilati fəaliyyətlə bağlı məsrəflər;
- ümumi iqtisadi xarakterli təşkilati fəaliyyətlə bağlı xərclər [8, s.49].

Xərclərin bu qruplaşdırılması ixtisarla bağlı potensial xərclərin müəyyən edilməsi üçün əlverişli mühit yarada bilər. Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatının atributu sayılan müəssisənin uçot sistemi məsrəflər uçotunun təşkilinin müasir, təkmilləşdirilmiş variantıdır. Bu baxımdan Qərb idarəetmə uçotunun mühüm elementi olan birbaşa xərclər sisteminin tələblərinin mövcud və ya mövcud nəzəriyyə və təcrübəyə uyğunlaşdırılması probleminin həlli vacibdir. Müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində idarəetmə uçotunun mühüm alt sistemi olan birbaşa məsrəflər sistemi istehsalçıların mallarının real dəyəri haqqında məlumat verə bilər ki, bu da ilk növbədə dolayı xərclərin bölgüsündə təhrif olunmur. Tədqiqatlar göstərir ki, ümumi xərclərdə şərti sabit xərclərin payı ildən-ilə artır. Buna görə də bizim dövrümüzdə Qərb ölkələrində məsrəflərin idarə edilməsi nəzəriyyəsi və praktikasında hesablamaların düzgünlüyünün qiymətləndirilməsinin mühüm prinsipi həmişə gözlənilir. Bu prinsipə əsasən, ən dəqiq və real olanı konkret məhsulun buraxılması ilə birbaşa bağlı olan xərclərin hesablanmasıdır. Bu prinsipə əsasən məhdud məsrəf hesablanır və onun bazasında “istehsalın həcmi – maya dəyəri – mənfəət” sxemi şəkildə saxlanılır [3, s.94].

Qərb ölkələrində çox istifadə edilən bu üsullar mükəmməl və qüsursuz deyil. Bu, ilk növbədə, idarəetmə uçotunun təşkilinin əsas prinsiplərindən biri olan “müxtəlif məqsədlər üçün müxtəlif xərclər” sisteminin tələbləri ilə bağlı ola bilər. Ona görə də, fikrimizcə, müasir dövrdə milli mühasibat uçotu standartlarının hazırlanmasında məsrəflərin uçotunun təşkilinin ən səmərəli variantını seçməyə imkan verən prinsiplərin düzgün müəyyən edilməsi bu çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına əlverişli şərait yarada bilər.

Dolayı xərclərin bölgüsü və onların bazar münasibətlərinin maya dəyərində daxil edilməsi problemi hələ də mübahisəlidir. Məsələ ondadır ki, bir sıra sənaye müəssisələrində əməkhaqqının xüsusi çəkisinin kəskin artması ilə əlaqədar onun əsasında bölüşdürülmüş dolayı xərclərin ilkin maya dəyərində daxil edilməsi nəticəsində müəyyən növlər üzrə süni itki problemi yaranmışdır. Fikrimizcə, əməkhaqqının dolayı məsrəflərinin proporsional bölgüsü formal olaraq həyata keçirilir ki, bu məsrəflər istehsalın həcmi ilə sıx bağlı olsun.

Bundan əlavə, ümumi istehsal və ümumi iqtisadi məsrəfləri bölüşdürmək üçün digər standart əmsallardan və ya əsas göstəricilərdən istifadə edilə bilər. Məhz buna görə də dövrümüzdə paylama bazasını və hesablama obyektini düzgün və sərbəst müəyyən etmək vacibdir.

Göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun maya dəyərində təhlili maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün resursların müəyyənləşdirilməsinə münbit şərait yaradan və qiymətlərin tənzimlənməsinə birbaşa təsir göstərən mürəkkəb prosesdir. İdarəetmənin əsas obyektini olduğundan, məhsulun dəyərində təhlili metodologiyasının işlənilməsi hazırlanması prosesində tədqiqatın istiqamətlərinin dəqiq müəyyən edilməsi vacibdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dəyərin dörd istiqamətdə təhlili daha məqsədəuyğundur:

- məhsulların (işlərin və xidmətlərin) maya dəyərində ümumi səviyyəsinin və dinamikasının təhlili;

- maya dəyərində təsir edən amilləri və dəyərin hər bir elementini öyrənmək və qiymətləndirmək;

- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərində azaldılması üçün ehtiyatların müəyyən edilməsi məqsədilə ayrı-ayrı məsrəf elementləri üzrə xərclərin təhlili;

- satış həcmi, maya dəyəri və gəlirlilik arasında funksional əlaqəni müəyyən etmək və qiymətləndirmək [9, s.143].

Göründüyü kimi, son üç məqam innovasiya və müzakirə predmeti baxımından xüsusi maraq doğurur. Buraya, ilk növbədə, maya dəyərində və hər bir məsrəf növünə təsir edən amillərin təsnifatı və qiymətləndirilməsi daxildir.

Məhsulun satışından əldə edilən gəlirin məbləği ilə məhdud maya dəyəri arasındakı fərq kritik satış nöqtəsinin müəyyən edilməsi metodologiyasının tələbləri ilə üst-üstə düşən marjinal gəlirin fiziki həcmi hesablamaya imkan verir. Yuxarıda təsvir olunduğu kimi məsrəflərin uçotunu təşkil edərkən şərti sabit məsrəflər paylama xərclərinə deyil, birbaşa satış hesabına daxil edilir. Lakin Qərbi ölkələrində geniş tətbiq olunan bu sistemin müəyyən çatışmazlıqları var. Qərbi ölkələrində fəaliyyət göstərən firmalar operativ idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün müxtəlif xərc məlumatlarından istifadə edirlər. Bəzi hallarda məhsulun dəyərini hesablamaq üçün eyni vaxtda iki üsuldən istifadə olunur:

- birbaşa xərclər sistemi;

- dolayı xərclərin bölüşdürülməsi üsulu [5, s.67].

Hesab olunur ki, tədqiq olunan neft hasilatı obyektlərində eyni vaxtda iki sistemin paralel uçotunun aparılmasına ehtiyac yoxdur. Bu onunla əlaqədardır ki, birbaşa xərclər sistemindən istifadə edən müəssisələrdə sistemdən kənarında tam maya dəyərini vaxtaşırı hesablamaq kifayətdir.

Cədvəl 2

Azərbaycanın illik xam neft və qaz istehsalı (2010-2019)

Təbii sərvətlər		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Xam neft	Mln. ton	50.9	45.7	43.4	43.5	42.1	41.7	41.1	38.7	38.8	37.5
Qaz	Mlrd. kub ³	16.7	16.3	17.7	18.3	19.3	19.2	18.7	18.2	19.2	24.5

Mənbə: <https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile>

Neft, qaz, neft məhsulları və neft-kimya məhsullarının istehsalı və satışı ilə məşğul olan iri şirkətlərdən birincisi SOCAR-dır. Yuxarıdakı cədvələ əsasən 2010-2019-cu illər üzrə ölkədə xam

neft istehsalı azalmış, lakin qaz istehsalı 2010-cu ildə 16.7 milyard m³ -dən 2019-cu ilə 24.5 milyard m³-ə qədər artmışdır [13].

Xam neftin istehsalına çəkilən xərclərin neft məhsullarının istehsalının maya dəyərində xüsusi çəkisi nəzərə alınaraq, SOCAR-ın neft-qazçıxarma idarələri tərəfindən neft və təbii qazın maya dəyəri təhlil edilib. 2020-ci ildə 1 ton neftin istehsalının maya dəyəri 118,85 manat təşkil edib və ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4,97 manat və ya 4,0% azalıb.

Şirkətin neft hasilatı üzrə ümumi istehsal məsrəflərində material məsrəflərinin payı 3,4%, əmək haqqı 16,4%, sosial sığorta haqları 3,4%, amortizasiya ayırmaları 19,5%, təmir xərcləri 9,1%, texniki xidmət xərcləri 5,1%, nəqliyyat xərcləri 15,4% təşkil edir, faydalı qazıntıların hasilatı vergisi 8,1%, digər vergilər 5,7% və s. təşkil edir [11].

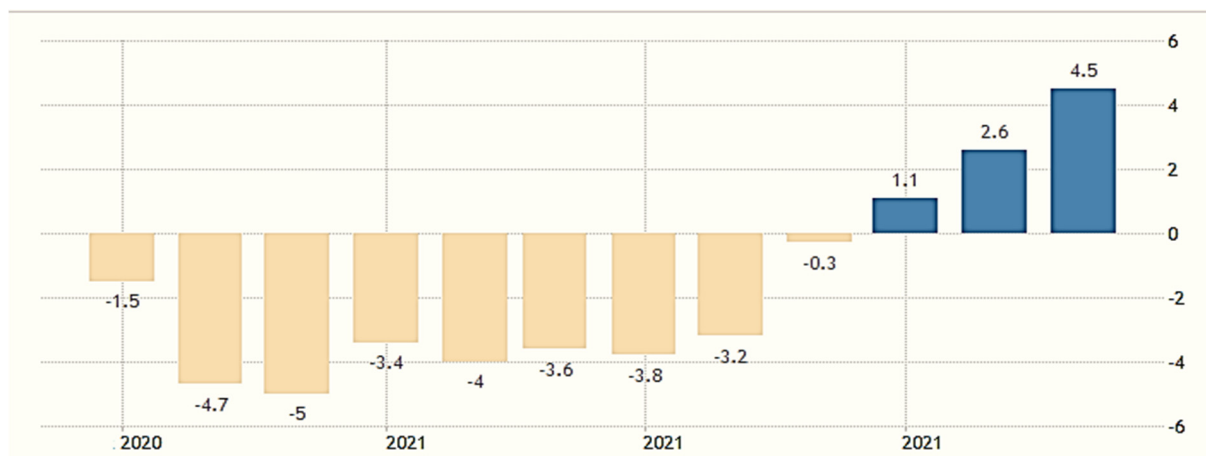
İstehsalat birliyinin neftin daşınması və digər xərcləri nəzərə alınmaqla 1 ton neftin ümumi dəyəri 153,56 manat olmuşdur. 2020-ci ildə 1000 kubmetr qazın istehsalına faktiki maya dəyəri 61,27 manat təşkil edib ki, bu da ötən illə müqayisədə 0,62 manat və ya 1,0% azdır.

Müəssisənin qaz hasilatı üzrə ümumi məsrəflərində maddi xərclərin payı 3,4%, əməkhaqqı xərcləri 13,9%, sosial sığorta haqları 2,9%, amortizasiya ayırmaları 18,2%, təmir xərcləri 8,2%, texniki xidmət xərcləri 4,7%, nəqliyyat xərcləri 14,5%, mədən vergisi 17,7% və s. təşkil etmişdir. Şirkət üçün 1000 m³ əmtəəlik qazın dəyəri 2019-cu illə müqayisədə 0,62 manat (1,0%) ucuzlaşmışdır.

SOCAR tərəfindən qaz hasilatına çəkilən xərclərə əlavə olaraq, İstehsalat Birliyinin digər məsrəfləri, Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişinin şərtlərinə əsasən Mərkəzi Emal Bölməsindən alınan qazın dəyəri, 2020-ci ildə qazın emalı, saxlanması və nəqli xərcləri, SOCAR-ın satdığı 1000 kubmetr qazın faktiki maya dəyəri 24 manat olub.

Diaqram 1

Azərbaycanda sənaye istehsalında neft və qazın payı

Mənbə: <https://tradingeconomics.com/>

Azərbaycanda sənaye istehsalı iqtisadiyyatın sənaye sektoruna inteqrasiya olunmuş müəssisələrin məhsuldarlığını ölçür. Mədənçıxarma və karxana sənayesi ən mühüm sektordur və ümumi istehsalın təxminən 70 faizini təşkil edir. Mədənçıxarma sahəsində ən böyük seqment xam neft və təbii qaz hasilatıdır. İstehsalın payı 20 faiz təşkil edir. İstehsalın ən böyük seqmentləri bunlardır: emal olunmuş neft məhsullarının istehsalı (10 faiz); ərzaq istehsalı (2 faiz) və tikinti materiallarının istehsalı (2 faiz). Ümumi məhsulun 7 faizi elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisioner təchizatı, 1 faizi isə su təchizatı, kanalizasiya, tullantıların təmizlənməsi və emalının payına düşür [14].

Neftin qiymətinin aşağı düşməsi əvvəlki illə müqayisədə material xərclərinin, elektrik enerjisi xərclərinin, əsaslı təmir və texniki xidmətin, nəqliyyat xərclərinin, faydalı qazıntıların hasilatı vergilərinin və digər xidmətlərin azalması ilə əlaqədardır. Belə ki, material xərcləri 5121 min manat

(15,2%), elektrik enerjisi 1349 min manat (17,6%), əsaslı təmir və texniki xidmət 25795 min manat (17,8%), daşınma xərcləri 15656 min manat (10,8%), mədən xərcləri vergi 2711 manat (3,9%), digər xidmətlər 6150 min manat (10,5%) azalıb.

Qazın maya dəyərinin azalması ötən illə müqayisədə material məsrəflərinin, elektrik enerjisi xərclərinin, amortizasiya ayırmalarının və mühafizə xərclərinin azalması ilə əlaqədar olub. Belə ki, material xərcləri - 2 214 000 manat (16,0%), elektrik enerjisi xərcləri - 1 206 000 manat (43,4%), amortizasiya xərcləri - 17 241 000 manat (21,6%), təminat xərcləri - 1577 min manat (17,9%), sair vergilər 51 min manat (0,4%) azalıb.

Nəticə

Müəssisələrdə gəlir və xərclərin idarəetməsi və nəzarəti sisteminin yaradılması işçilərin sayı və onların sərəncamında olan maliyyə resurslarının ölçüsündən asılı olmayaraq bütün büdcə istifadəçilərinin öhdəliyidir. Bu faktla qanunun məqsədi vurğulanır ki, bütün büdcə vəsaitlərinin istifadəçiləri büdcə vəsaitlərini düzgün, etik, qənaətcil, səmərəli şəkildə idarə etməyə borcludurlar, onun fəaliyyəti qanunlara, qaydalara, siyasətlərə, planlara uyğun olmalıdır. Tapşırıqın müvəffəqiyyətə yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyəti və vaxtında maliyyə hesabatlarının verilməsi və biznes nəticələrinin izlənilməsi öhdəliyini gücləndirməklə, keyfiyyətsiz idarəetmə, əsassız köhnəlmə və istifadə, habelə qanun pozuntuları və saxtakarlıq nəticəsində yaranan əmlak itkilərinin qorunması prosedurları həyata keçirilməlidir.

Bu baxımdan nəzarət fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi və məqsədlərə nail olmaq üçün riskləri azaltmaq və rəhbərliyin göstərişlərinin yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir. Nəzarət fəaliyyətləri müəssisənin bütün səviyyələrində, biznes proseslərinin müxtəlif mərhələlərində və texnologiya üzərində həyata keçirilir. Onlar profilaktik və ya detektiv xarakter daşıya bilər və bir sıra əl ilə və avtomatlaşdırılmış fəaliyyətləri əhatə edə bilər. Vəzifələrin bölgüsü adətən nəzarət fəaliyyətlərinin seçilməsi və inkişafı ilə bağlıdır. Vəzifə bölgüsünün praktiki olmadığı hallarda rəhbərlik alternativ nəzarət fəaliyyətlərini seçir və inkişaf etdirir.

Əsas problem ondan ibarətdir ki, büdcəyə dəyişikliklər çox vaxt büdcənin hazırlanmasının çox gec mərhələsində təklif olunur. Bununla belə, vaxt məhdudiyətlərindən asılı olmayaraq, xərc siyasəti variantlarının düzgün qiymətləndirilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, büdcələr bəyan edilmiş və razılaşdırılmış (hökumət daxilində) xərc siyasətinin obyektiv qiymətləndirilməsini əks etdirməlidir.

Özəl maliyyə institutları və bazar iştirakçıları öz bizneslərini və maliyyə risklərini yaxşı idarə etməklə və ehtiyatsız risk götürməkdən çəkinməklə qismən də səhmdarların dəyərini artırmaq və bazarlarda müvafiq qarşı tərəf münasibətlərini saxlamaq kimi bazar stimullarına və idarəetmə mexanizmlərinə cavab verməklə maliyyə sabitliyinə töhfə verə bilərlər. Əslində, maliyyə problemlərinə və sistem risklərinə qarşı ilk müdafiə xətləri sağlam maliyyə institutları, səmərəli maliyyə bazarları və effektiv bazar intizamıdır. Lakin maliyyə sabitliyi həm də global ictimai sərvət olduğundan, milli nəzarətçilər və tənzimləyicilər də rol oynamalıdır. Həqiqətən də, bu rol getdikcə beynəlxalq xarakter alır, məsələn, maliyyə problemlərini sistemli hala gəlməmişdən əvvəl müəyyən etmək üçün ölkələr və funksional sahələr (bank işi, sığorta, qiymətli kağızlar) arasında koordinasiya və məlumat mübadiləsinin gücləndirilməsinin aparılması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səbzəliyev S.M. və b. Xərclərin uçotunun ənənəvi və funksional metodlarının müqayisəli xarakteristikası / S.M. Səbzəliyev, V.M. Quliyev, G.M. Zeynalova // Maliyyə və uçot. – 2014. - № 1.
2. Abbaslı T. Audit: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / V.Ağayev, C.Ağakışiyev. – 2-ci nəşri. Bakı: Azər nəşr, 2011. - 504 s.
3. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı: Dərslik. – Bakı, 2003.
4. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.- İdarəetmə uçotu. - Bakı, 2014.

5. Səbzəliyev S.M. Xidmət sahələrində mühasibat uçotu / S.M. Səbzəliyev, Q. Abbasov. – Bakı, 2015.
6. Səbzəliyev S. M. Beynəlxalq və milli uçot terminlərinin izahlı lüğəti. – Bakı, 2010.
7. Sadıqov Ə.A. Mühasibat uçotu: (dərslük).- Bakı, 2010.
8. Cəfərov A. Mühasibat uçotu”(Köhnə və yeni hesabların müqayisəli təhlili). – Bakı, 2010.
9. Kərimov A.R.. Mühasibat uçotu və vergilər(nəzəri-praktik vəsait). – Bakı, 2009.
10. <http://maliyye.gov.az/Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları>. - Bakı, 2010.
11. SOCARın illik hesabatı, 2020.
12. <https://www.statista.com/>
13. <https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile>
14. <https://tradingeconomics.com/>

*Рауф Мирзага оглы Аллахъяров
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
доктор философии по экономике*

Методология определения доходов и расходов на предприятиях

Резюме

Цель исследования основана на новых экономических отношениях, которые требуют, чтобы используемая на международном уровне система бухгалтерского учета поднялась до уровня, соответствующего международным стандартам в управлении предприятием. Также необходимо обратить внимание на понятия оценки доходов и расходов, реализации товаров и услуг. Исследования показывают, что производственные затраты можно классифицировать по многим параметрам. На предприятиях затраты классифицируются по статьям калькуляции и экономическим элементам. Возможность группировать производственные затраты по их прямому назначению, принимать оперативные решения и контролировать их очень важна для контроля формирования затрат.

В работе использованы методология исследования - статистические и аналитические методы, методы наблюдения, сравнения и обобщения.

Важность исследования - Одной из основных причин важности данного исследования является гармонизация бухгалтерского учета, финансовой и статистической отчетности с международными стандартами, разработка новой методологии управленческого анализа, которая отличается от традиционных правил и полностью отвечает требованиям рыночной экономика. Разработка такой методологии позволяет решать стратегические и тактические задачи в управлении, правильно выбирать бизнес-партнера в процессе производства и реализации продукции в соответствии с требованиями рынка и собственным производственным потенциалом.

Результаты исследования должны гарантировать единообразие и ясность практики бухгалтерского учета и отчетности в разных странах и соответствие международной признанным концептуальным принципам бухгалтерского (финансового) учета.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в проведении и проведении ряда организационных работ по реструктуризации учета производственных затрат в рыночных условиях, точной классификации затрат, изменению правил синтетического учета некоторых затрат и использованию инструменты бухгалтерского учета, такие как обязательства.

Ключевые слова: *определение доходов и расходов на предприятии; объявленные дивиденды; резервный капитал; бюджетные расчеты, аудит и финансовая отчетность.*

Rauf Mirzaga Allahyarov
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
Doctor of Philosophy in Economics

Methodology of determining income and expenditure in enterprises

Summary

The purpose of the study is based on new economic relations, which require the internationally used accounting system to rise to a level that meets international standards in the management of the enterprise. It is also necessary to pay attention to the concepts of income and expenditure assessment, sales of goods and services. Research shows that production costs can be classified from many points. In enterprises, costs are classified by calculation items and economic elements. The ability to group production costs according to their intended purpose, to make operational decisions and to control them is very important in controlling the formation of costs.

Research methodology-statistical and analytical methods, observation, comparison and generalization methods were used in the research work.

Importance of the study - One of the main reasons for the importance of this study is the harmonization of accounting, financial and statistical reporting with international standards, the development of a new methodology of management analysis that differs from traditional rules and fully meets the requirements of a market economy. The development of such a methodology allows to solve strategic and tactical problems in management, to choose the right business partner in the process of production and sale of products in accordance with market requirements and its own production potential.

The results of the study should ensure the uniformity and clarity of accounting and reporting practices between countries and compliance with internationally recognized conceptual principles of accounting (financial) accounting.

The originality and scientific novelty of the research consists in carrying out and carrying out a number of organizational works on the restructuring of accounting for production costs in market conditions, accurate classification of costs, changing the rules of synthetic accounting of some costs and the use of accounting instruments such as liabilities.

Keywords: *Determining income and expenses in the enterprise; declared dividends; reserve capital; budget settlements, audits and financial statements.*